

Projekt záró beszámoló – Tamás Ágnes

Projekt címe: Élclapok nemzetiség- és ellenségképei a párizsi békék között (1919-1947)

A kutatást a tervezetteknek megfelelően anyaggyűjtéssel kezdtem hazai és külföldi könyvtárakban, majd rendszereztem az összegyűjtött és digitalizált karikatúrákat. A kutatás során megválaszoltam a kulcskérdéseket, melyeket a kutatási tervben megfogalmaztam, az eredményeket a terveknek megfelelően egy monográfiában tettem közzé.

Az OTKA PD 109069 számú projekt keretében elkészült könyv bizonyos szempontból korábbi monográfiám folytatásának tekinthető, amelyben a 19. század második felének nemzetiségi sztereotípiáit vizsgáltam hasonló korpusz, az élclapok karikatúrái alapján. Az első világháborút és a trianoni békét követő időszakot tekintve viszont az etnikailag szinte homogénné vált Magyarország sajtótermékeiben csökkent a belső nemzetiségi mozgalmak tematizáló szerepe és a téma relevanciája. Figyelmem így inkább az újonnan kialakított ellenségképek, vagyis elsősorban a szomszédos országok – ahol valójában az egykori osztrák–magyar monarchiabeli nemzetiségek váltak államalkotó tényezővé, csatlakozva anyaországaikhoz és szembefordulva Magyarországgal – ábrázolási módja felé fordult. Kiderült, hogy az ellenségképek konstruálása nem szorítkozott a kisantant országaira (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia), hanem jóval szélesebb körre terjedt, így a kutatás határait ennek megfelelően tágítottam. Célom az volt, hogy ne csupán a magyarországi ellenségképzési mechanizmusokat mutassam be, hanem több ország karikatúráit felhasználva a folyamatok összehasonlítására is módot adjak, növelve ezzel a kötet újdonságértékét. Az elemzésbe politikai napilapokat is bevontam, mivel a vizsgált korszak már nem az élclapok virágkorának számított. A karikatúra a két világháború közötti évekre kilépett az élclapi közegből, s egyre több napilapban bukkant fel.

Arra törekedtem, hogy új nézőpontból, a sajtótermékekben megjelent gúnyrajzok analízisének keresztül mutassam be Magyarországot, a környező országok (és Európa) történetének néhány – a kortársak által is – fontosnak ítélt momentumát 1914 és 1947 között, hangsúlyozva az ellenségkép-képzés módszereit, s bizonyos időszakokban az önkép és az ellenségkép kettősségét. A magyarországi eseményeket a szomszédos országok szemüvegén keresztül is szemléltetem, s a külkapcsolatok tárgyalásakor az európai nagypolitika történéseire is kitérek. Teszem mindezt annak reményében, hogy a történelmi tények és azok sajátos értelmezése, a (látszólag) könnyed karikatúra mint propagandamódszer a már a vizuális kultúrában szocializálódott új generációk számára is átlátható és érdekes lesz. A figyelmes olvasó könnyen vonhat párhuzamot az elemzett időszakon kívül eső korszakok vizuális ellenségképző módszereivel, ismerheti fel működési mechanizmusait, értelmezheti mögöttes tartalmukat.

A könyv a következő fejezetekre tagolódik: Bevezetés, Az elemzés forrásai, Sajtóviszonyok és cenzúra, Karikatúrák ellenségképei, „A nagy múlt megjelen, véres bosszúra hívja a vérző jelent”, „Monsieur János, valójában mit akar? Különben is, a glóbuszát meghagytam Önnek!”, „Furunculus Habsburgiensis”, „Semmi új a nap alatt”, „Terror? Az nincs nálunk. Ha unatkozunk, kicsit akasztgatunk”, „Azt csinálnak Londonban, amit akarnak, én maradok ülve a Ruhr-vidékemen!”, „A genfi népcirkuszból”, „Ezek a nyomorékok még a Wilson-féle házasságodból születtek!”, „Az idő revizi-jóra fordul”, „Ha békét akarsz, készülj a háborúra!”, „Az én katonáim ehhez vannak szokva”, „Miklós vezér, gyilkos vezér léptet fehér lován”, „Ezeknek az embereknek a haláláért nem én vagyok a felelős, hanem azok, akik ezt nekem megengedik”, Karikatúrák a dualista Monarchiától a bipoláris világig, Hivatkozott irodalom.

A projekt kitűzött célját megvalósítottam: a „másik”-ról alkotott képet, a háborús ellenséget és az ellenfeleket békeidőben bemutattam folyamatként magyarországi, ausztriai, csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai élclapok karikatúrái alapján. Láthatjuk, hogyan alakultak át a 19. századi nemzetiségi sztereotípiák ellenségképpé (pl.: a felvidéki szlovák ellenséges csehszlovákká), illetve egyes ellenségképek hogyan fokozódtak és váltak minden „rosszért” okolható „egyetemes ellenséggé”, Európát fenyegető veszéllyé (zsidók vagy bolsevikok). Rávilágítottam, hogy a nemzetépítés és az ellenségképzés párhuzamosan zajlott a karikatúrákon (látványos példákat prezentálok a prágai élclap magyarellenes képeiből). Az ellenségábrázolások változó és állandó elemeit ugyancsak vizsgáltam (pl.: a Horthy-kép módosulása vagy a zsidóábrázolások régi, a karikatúrákon 19. századi gyökerekkel rendelkező és új elmei). A történeti összehasonlítás alapelvét követve nemcsak a különbözőre, az eltérőre figyeltem, hanem az azonos, nagyon hasonló motívumokat, alkotói módszereket is kidomborítottam.

A bevezetést követő első fejezetben táblázatos formában, áttekinthető módon ismertetem az olvasóval az elemzésre került élclapokat és napilapokat, fogódzókat adtam a lapok politikai pártállása tekintetében, utaltam az élclapokkal kapcsolatos sajtótörténeti szakirodalomra – segítve a további tájékozódást. Ezt követően a hazai és a szomszédos országok sajtóviszonyait, sajtótörvényeket tekintettem át, ami megszabta azokat a jogi kereteket, melyek között az elemzés tárgyát képező lapok megjelentek. Az ellenségképzés módszereit karikatúrákon vizsgálta Angelika Plum későbbi korpuszon, de eredményeit bemutatásra érdemesnek ítéltam, és ki is egészítettem.

Az első elemző fejezet az első világháborús ellenségképekkel foglalkozik feltárva a magyar és a nem magyar lapok képei, motívumai közötti különbségeket és a hasonló elemeket. Ezt követően az első világháború lezárása után kialakult konfliktusok ábrázolását vizsgálom

(katonai akciók, népszavazások, bojkott Magyarország ellen), majd a trianoni, saint-germain-i és versailles-i békék megszületésének megjelenítését, a békeszerződések bírálatát, majd a gúnyolódást és az örömet a területi veszteségek, illetve nyereségek kapcsán.

Az újonnan létrejött kisantantországok fenyegetésként tekintettek a Habsburg restaurációra, a magyarországi trón elfoglalási kísérleteire, majd később Habsburg Ottó esetleges trónigényére. Nevetségessé tették a kisantantországok élclapjaiban a Habsburg-ház tagjait és követeléseiket, illetve a király nélküli királyságban élő magyarokat. A „Semmi új a nap alatt” című fejezetben a zsidókról készült karikatúrákat mutatom be az antiszemita rajzokra, a numerus claususra fókuszálva, de kitérek a 19. századi párhuzamokra, előképekre és az antiszemitizmus elleni tiltakozásra is. Ezt követően nem egy vallási – a kortárs retorika szerint faji – csoportról készült képeket, hanem egy politikai mozgalomról, a bolsevikokról szóló alkotásokat vettem górcső alá. Ezekről megállapítható, hogy az első világháborút követően minden ország élclapjában veszélyként tekintenek a bolsevizmusra. Ahogy a jobboldali lapok a zsidóság törekvéseit világméretű fenyegetésként ábrázolták, úgy szinte mindegyik nem baloldali lapban hasonlóképpen jelennek meg a bolsevikok. A karikaturisták arra sem felejtettek el emlékeztetni a szemlélőket, hogy a bolsevik mozgalomban több vezető – így például Magyarországon a tanácsköztársaság idejében – zsidó volt. A zsidók gazdasági elnyomók, a társadalmi–gazdasági problémákért ők a felelősek, a bolsevikokra pedig a terror a jellemző.

A következő két fejezetben az antanthatalmakról és az Amerikai Egyesült Államokról kialakult képet elemzem, illetve – ehhez kapcsolódva – a Nemzetek Szövetségéről sugallott véleményt. A győztes hatalmakat felelőssé tették az igazságtalan békéért, ami egy újabb háborút fog okozni, álláspontjuk szerint a háború győztesek túl bőkezűek a kisantanttal, s túl szigorúak a vesztesekkel. A Nemzetek Szövetsége pedig a karikaturisták üzenete szerint egy haszontalan, túl bürokratikus szerv, melyet elárasztanak a – megoldatlanul maradó – panaszok. E fejezetet a kisantantországokról szóló rész követi, melyben a 19. századi nemzetiségi mozgalmak ábrázolására vonatkozó ismereteket bevonva mutatom be, miként jelentek meg a szomszédos országok a karikatúrákon. A revíziós propaganda elemeit szintén vizsgálom, tárgyalom a Lord Rothermere nevéhez köthető akciók megjelenítését, a kisantantországok antirevíziós propagandájának kigúnyolását.

Már a béketervek időszakában feltűnt az a nézet, hogy a békeidőszak nem lesz hosszú, Európa újra háborúba fog sodródni. A két világháború közötti periódust áthatja a leszerelés és a fegyverkezés konfliktusa. A kisantantországok és az antant felfegyverkezését bírálják a magyar lapok, s nevetségessé teszik a Nemzetek Szövetsége lefegyverzésre irányuló paktumait,

konferenciáit, 1933-ban több ország élclapja is kijelenti újév napjakor, hogy az új esztendő meghatározó személyisége már Mars, a hadisten lesz.

A háború bekövetkezett, s ennek élclapokbeli propagandáját vizsgálom a következő egységekben. A szempontok és a fejezet felépítése hasonló, mint az első világháborúról szóló részé, így a hasonlóságok és a különbségek még jobban érzékelhetők. Az első világháborúban népszerű mitológiai jelenetek például már nem annyira populárisak, azonban a zsidóság elleni rágalmozás egészen más jelleget öltött a második világháború alatt. A Horthy-rendszer bukását követően illusztrálom a kormányzóról megrajzolt képet. Horthy Miklósról nem találhatók karikatúrák Magyarországon a két világháború között, azonban a szomszédos országok lapjaiban éles kritikával illették a magyarországi viszonyokat és Horthyit. Szemléltetem ezeket a vélekedéseket, illetve az 1945 után megjelenő Horthy-képet, amikor egy minden rosszért felelős vezért tár elénk a Magyar Kommunista Párt élclapja, a Ludas Matyi. Az összegző fejezet előtt bemutatom, hogy 1945 és 1947 között miként ábrázolták az elsősorban – a korábbi években betiltott – kommunista pártokhoz köthető élclapok azokat a csoportokat, melyeket ellenségként kívántak beállítani olvasóiknak. Bár már nem háborús időszakról szól ez a fejezet, mégis egy tudatos propagandahadjárat szemtanúi lehetünk a jobboldali és polgári pártok képviselőivel, a Nyugattal és az egyházakkal szemben. Megvizsgálom, milyen (ön)képet közvetítettek a kommunista lapokban a munkásokról, az újonnan berendezkedő kommunista rezsimről. Elemzem továbbá, hogy a legyőzött országok vicclapjaiban a győztesek, Nyugat-Európa ellenségként bukkant-e fel, vagy csupán a háborúért kollektíven felelőssé tett németek és más jobboldali rezsimek láthatók úgy.

A frissen publikált, 80 db karikatúrát tartalmazó monográfiát könyvbemutatókon is szeretném megismertetni a szélesebb olvasóközönséggel. Bízom benne, hogy az 1033 db magyarázó és szakirodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzet elegendő lesz ahhoz, hogy a nem szűken a szakmához tartozó olvasónak is elég fogódzót adjon, és követhető legyen az elemzés. A több mint 238 hivatkozott szakirodalmi tétel pedig a további tájékozódásra nyújt lehetőséget.

A köteten kívül az eredményeket hat már megjelent tudományos tanulmányban közöltem és hat konferenciaelőadást tartottam magyar vagy angol nyelven. A közlésre már elfogadott tanulmányokon túl még fogok leadni – természetesen ugyancsak a Támogató feltüntetésével – tudományos tanulmányt a témában. Könyvbemutatóval összekötve népszerűsítő, ismeretterjesztő (konferencia)előadások tartását is tervezem.

Közlésre elfogadott publikációk (a megjelentek adatai feltöltve a megfelelő helyre):

- New States – Old-new elements of nationalism in caricatures (1919–1921) (konferencia-kötet, Brno)
- Demokraták és a Nyugat jugoszláv és magyar karikatúrákon. *Tanulmányok*, 2017. (Újvidék)
- Old-new enemies in Hungarian and Yugoslav caricatures after the Second World War (1945–1947) (*Istraživanja, Journal of Historical Researches* című nemzetközi folyóirat, Újvidék)
- Élclapok „ellenségképei” és versengő nemzetépítési törekvések a dualizmus kori Magyarországon és a Monarchia utódállamaiban (Pécsi Tudományegyetem, tanulmánykötet)